

Максим СТРИХА

УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ ПЕРЕКЛАД: МІЖ ЛІТЕРАТУРОЮ І НАЦІЄТВОРЕННЯМ (ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ)

Загальновідомо: при початку майже всіх нових європейських літератур стоїть переклад. Найперше – переклад рідною мовою Святого Письма, згодом – переклад (прозорий переказ, травестія) головних сюжетів античної літератури. Але впродовж останніх століть переклад у літературах тих європейських націй, історичному триванню яких ніщо не загрозувало, виконував, здебільшого, підпорядковану, “інформаційну” функцію, ознайомлюючи з чужомовним текстом читача, який звик читати насамперед своєю, рідною мовою. Не хочу говорити нічого лихого про англійських, французьких, німецьких перекладачів. Але ці перекладачі (якщо, звісно, вони не були ще й відомими оригінальними письменниками чи теоретиками літератури, як от перекладач Данте Лонгфелло, чи перекладач Шекспіра Шлегель) ніколи не входили до першого, “репрезентативного” ряду постатей своєї національної культури.

Ситуація з українським перекладом – інша. Український художній переклад розвивався від початку ХІХ століття (водночас із новою українською літературою народною мовою) за умов колоніального статусу України та (дуже часто) – прямих адміністративних заборон на вживання української мови. І вже тим докорінно різнився від перекладу російського (який був однією з поважних культурних інституцій Імперії), чи польського (де, принаймні, завжди існувала достатньо велика верства освічених читачів, готових читати тексти найрізноманітніших жанрів саме польською мовою).

Цікаве (й малодосліджене досі) питання щодо потенційних реципієнтів українського перекладу, – адже Україна початку ХІХ століття була вже майже позбавлена власних вищих верств, а україномовні селяни були, здебільшого, неписьменні і

перекладів класичних чужомовних текстів не потребували. То ж читачами “Полтави” у “вільному перекладі на малоросійську мову” Євгена Гребінки (надрукований у Санкт-Петербурзі 1836 року, ще за життя Пушкіна) були нечисленні освічені українці (чиновники в столицях, чи дідичі в маєтках Лівобережжя), які добре розуміли й російську. Читачами “Рускої анфології”, виданої 1854 року у Львові, де вперше по-українському надруковано фрагменти з Шекспіра й Данте (про лексику й стиль цих перекладів дає уявлення початок пісні Дездемони “Бідняжка в роздумі під тінню густою сиділа”), також були освічені люди, які чудово знали і польську, й німецьку (саме із цих версій робилися, очевидно, перші українські переробки).

Знаменне зауваження вже літнього Миколи Костомарова, переконаного українофіла, який не втрачав нагоди обережно, але достатньо твердо засудити обмеження на українське друковане слово. 1882 року він, однак, писав: “Лучше оставитъ всех Байронов, Мицкевичей etc в покое и не прибегать к насильственной ковке слов и выражений, которые народу непонятны, да и самые произведения, ради которых они куются, простолюдину непонятны и пока не нужны”¹. При цьому колишній ідеолог кирило-методієвців якщо й перебільшував, то не надто.

Український переклад XIX й XX століть справді був зорієнтований на інтелігентні верстви, які в масі своїй були двомовними (багатомовними). Отже, він виконував не тільки й не стільки інформаційну функцію (потенційні читачі могли ознайомитися з певним твором у перекладах мовами метрополій – російською, німецькою, польською, а то й безпосередньо в оригіналі), як, насамперед, функцію націєтворчу.

Цей переклад слугував появі прямого, без посередників, спілкування української культури з іноземними літературами. Він допомагав утверджувати ідею можливості прямих культурних зв’язків між українцями й іноземцями, а відтак – й ідею культурної та політичної рівності українців з іншими європейськими народами. Він допомагав подолати накинута ззовні думку про роль української мови як лишень “говірки для хатнього вжитку”. Поява українською мовою окремих знакових творів світового письменства повинна була підкреслити повновартісність цієї мови. Цьому, очевидно, й підпорядковував свою працю Куліш, перекладаючи Шекспіра, чи Ніщинський – перекладаючи Гомера.

Про це прямо писав Франко, умотивовуючи свою працю над Данте. Це, безперечно, мав на увазі Рильський, обґрунтовуючи великий перекладацький “культуртрегерський” проєкт уже за радянських часів (хоч і використовував при цьому неминучу на той час більшовицьку риторичку)².

Водночас, саме через переклад формувалася українська лексика на теренах, де вона не могла сформуватися в інший спосіб (через відсутність україномовних вищих верств, армії, адміністрації, науки, церкви тощо), а також і просто загально-нормативна на сьогодні лексика. Закиди в “куванні слів” у наведеній вище репліці Миколи Костомарова було скеровано чи не насамперед на адресу Михайла Старицького, який щойно виступив із перекладами Шекспірового “Гамлета” й сербських народних пісень. Однак сьогодні, скажімо, іменник “мрія”, “викуваний” Старицьким із дієслова “мріяти”, став одним із найзагальноновживаніших, і мало хто згадує про його автора³.

Наголосимо також: саме провідні постаті українського перекладу (Микола Зеров у двадцяті, Григорій Кочур у шістдесяті – вісімдесяті) ставали знаковими для всієї національної культури. Не випадкова й величезна вага перекладу у творчій спадщині більшості провідних українських письменників (назвімо бодай Пантелеймона Куліша, Івана Франка, Максима Рильського, Миколу Бажана, Валер'яна Підмогильного, Дмитра Павличка, – щоб не робити перелік імен аж надто довгим). Подібної ролі перекладу у “великих” сусідніх літературах (попри вимушену зосередженість на перекладацтві декількох чільних росіян за доби сталінського “репресансу”, чи попри великий перекладацький доробок багатьох чільних поляків, як, наприклад, Константи Гальчинського чи Юліана Тувіма) ми не подибуємо. Певну аналогію можна знайти хіба що в літературах “малих” націй, які так само інтенсивно намагалися самоутвердитися (бо ледве чи мав у час свого створення “прикладне” значення для майже всуціль німецькомовної нечисленної латиської інтелігенції переклад “Фауста” пера Яна Райніса)...

Не було (чи майже не було) в сусідніх літературах явища “невольничого перекладу”. Щодо 30-х років ХХ століття ще можна провести певну паралель між роботою в сталінських таборах Миколи Зерова над Вергілієвою “Енеїдою” і, скажімо, Тетяни Гнідич над Байроновим “Дон-Жуаном” (відмінність

полягає хіба що в тому, що російська перекладачка і її творений для збереження в пам'яті текст вирвалися, врешті-решт, на волю, натомість доля українського перекладача та його дітища склалися значно трагічніше). Але роль перекладу для українських дисидентів 60-х – 80-х (згадаймо бодай “невольничі” переклади Івана Світличного та Василя Стуса, значна частина яких так само загинула в архівах КДБ) не має в російській новітній літературі жодних аналогів. Більше того, окремі власні вірші при пересиланні їх із табору так само маскували під “переклади”, цензурне ставлення до яких було дещо м'якшим (саме такі сюжети кілька разів надibuємо в тюремних листах І. Світличного).

Але це було вже у шістдесяті – сімдесяті, бо, за спогадами Григорія Кочура, який багато перекладав в інтинському засланні, наявність книги чужомовних оригіналів у таборі в сорокові – на початку п'ятдесятих уже кваліфікувалася як тяжкий злочин, що міг дорого обійтися зухвальцеві. Однак залишився й апокрифічний, напевно, переказ про те, як цю заборону долали, переправляючи в табори чужомовні тексти латиною, оправлені в палітурку “канонічного” “Короткого курсу історії ВКП(б)”, виданого якоюсь із прибалтійських мов...

Зрештою, навряд чи можна уявити в іншій літературі й ситуацію, коли молоді автори з покоління “вісімдесятників” ще до настання горбачовської перебудови друкували свої тексти (до речі, цілком нейтральні політично, але стилістично надто відмінні від приписів панівного “соцреалізму”) як переклади чи то з арабської (Микола Рябчук), чи то кельтської (Юрій Винничук). До речі, містифікація виявилася настільки вдалою, що її й досі дехто й далі приймає за щирю монету...

А в добу політичного піднесення українства (час “визвольних змагань”, “українізації” 20-х, перші роки української незалежності) переклад набував і формального суспільного визнання. Важко переоцінити політичне значення того, коли 1926-го року почали співати по-українському Чайковського, Верді й Вагнера зі сцени “Державної опери”, або ж коли 1996 року по-українському таки заговорили персонажі популярного телесеріалу “Династія”. Варто пам'ятати, що й у тому, і в тому випадках довелося долати значний спротив “споживачів” як справжніх, так і “мильних” опер, які звикли в масі своїй сприймати улюблений культурний продукт по-російському.

Тож згадаймо насамкінець крилату оцінку напівблаженного Кулішевого Малахія, де українців схарактеризовано як націю “дядьків і перекладачів” (з убивчою приміткою – “в стані дядьків і перекладачів на тім світі зайців будемо пасти”). Але не помилкою було б сказати й інакше – український переклад мав на меті зрештою перетворити дядьків на самостійну націю.

Відтак, український переклад неодноразово ставав об’єктом переслідувань і заборон з боку царської та більшовицької влади, а його провідні представники – неодноразово зазнавали репресій. Знаменно, що найжорстокіша царська заборона на українську мову – Емський указ 1876 року – не виключала вживання цієї мови в оригінальних творах красного письменства, однак цілковито забороняла опублікування іншомовних текстів в українському перекладі. Очевидно, що заборона мала на меті утримати статус української мови як “наріччя для хатнього вжитку”, зупинити процес формування модерної української нації.

Окремої згадки вартий і мартиролог українського перекладацтва, до якого входять імена Миколи Вороного, Миколи Зерова, Павла Филиповича, Михайла Драй-Хмари, Валер’яна Підмогильного, Василя Стуса та багатьох інших. Драматичною була й доля провідних українських перекладачів другої половини ХХ століття – Григорія Кочура та Миколи Лукаша. Перший з них пройшов крізь сталінські табори; обох було позбавлено можливості друкуватися в сімдесяті...

Знаменно так само, що в другій половині ХХ століття за більшовицького панування цензурні обмеження щодо добору іншомовних авторів, яких дозволялося перекладати українською мовою, були суттєво суворішими, аніж для перекладів російською мовою. Таким чином, існували очевидні намагання зробити українську мову “менш цікавою” навіть в очах її потенційних прихильників, полегшити асиміляційні процеси в СРСР.

Із цього погляду знаменний “розгром” редакції часопису “Всесвіт”, вчинений у 1978 році, наприкінці похмурої доби В. Маланчука (“ідеолога” КПУ, особливо ретельного у нищенні “українського буржуазного націоналізму”). Формальною “зачіпкою” стала публікація у березневому (“шевченківському”) тогорічному числі статті молодого В. Скуратівського, в якій феномен Шевченка розглядався на загальносвітовому культурному тлі (а не лише у зв’язку із “російськими революційними

демократами”, як вимагали тодішні ідеологічні настанови). Реальною ж спонкою для погрому й заміни головного редактора Дмитра Павличка на “лояльнішого” Віталія Коротича стало, очевидно, те, що часопис просто зробився аж надто добротним і популярним (наприклад, число журналу з публікацією роману Маріо П’юзо “Хрещений батько”, ще не перекладеного російською, належало до найбільших тодішніх книжних “дефіцитів”). Під керівництвом нового редактора часопис зробився значно “виваженишим”, значно більше місця почав відводити “прогресивним письменникам” з країн “третього світу”, що, врешті-решт, призвело до помітного скорочення числа його передплатників.

Нарешті, під негласною забороною перебував український науковий переклад. Жодне видавництво УРСР не друкувало перекладних наукових текстів – байдуже, чи то з гуманітаристики, чи то з природничих наук (справедливості ради зазначимо, що до середини 1980-х практично припинився й видрук оригінальних наукових монографій українською мовою). Чи не єдиним винятком лишалися підручники для дедалі нечисленніших україномовних шкіл – перекладені з єдиних для всього Союзу російських текстів, затверджених Міністерства СРСР.

Утім, була ще одна царина, де українською мовою перекладали й друкували багато. Йшлося про загальнообов’язкові тексти “класиків марксизму-ленінізму”, матеріали численних “з’їздів” та “пленумів”. Перше число збірника “Теорія і практика перекладу” (1979 рік) відкривала стаття тодішнього “керівника мовознавчої науки” академіка Івана Білодіда. У ній наголошувалося: “Яскравим прикладом високої вимогливості може бути багаторічна робота великого колективу мовознавців республіки над перекладами творів класиків марксизму-ленінізму. Завершення видання повного зібрання творів Леніна в 55 томах українською мовою стало видатною подією в політичному і культурному житті нашого народу. Ленінські праці, їх ідеологічний запал і глибина філософської думки стали ще ближчими і доступнішими мільйонам мас трудящих республіки”.

Звернімо увагу на слова “ще ближчими”, – вони не випадкові. Не можна було сказати “наблизили”, бо ленінські тексти були і є близькі, але щоразу стають дедалі ближчими. “Водночас ця величезна за обсягом і складністю перекладацька робота сприяла значному збагаченню сучасної літературної української

мови.” Ще більшою мірою таке “збагачення сучасної української літературної мови” відбувалося під час перекладання Маркса і Енгельса. Український переклад їхніх творів... здійснювався з російської мови. Причому це була свідома настанова, бо кожне слово “класиків” набувало сакральної ваги. А сакральним оригіналом був, звичайно, вичищений і препарований, відповідно цензурований російський текст⁴.

Тому вельми перспективним авторові видавалося б дослідження “Український художній переклад: між літературою і націєтворенням”, в якому головні постаті та явища українського перекладу впродовж минулих двохсот років було б розглянуто з погляду названої дихотомії власної художньої творчості й осмисленого (чи неосмисленого) процесу сучасного націєтворення. Зауважмо: за радянського часу сама можливість постановки предмета дослідження “Переклад і націєтворення» була виключена через цензурні умови. Варто підкреслити – аж до другої половини 1980-х рр. під цілковитою забороною перебувала й значна частина імен українських перекладачів, репресованих за “націоналізм”.

Відтак, найцікавіші роботи українських дослідників на теми перекладу або мали формально-описовий, “технологічний” характер (як, наприклад, підручник В. Коптілова, 1982), або ж були обмежені майже виключно літературознавчими аспектами (роботи М. Рильського, М. Новикової тощо). А статті у збірнику “Теорія і практика перекладу” (видається з 1979 року) зорієнтовані переважно на фахових лінгвістів.

Певним методологічним винятком із названого правила були дві праці Г. Кочура – “Шекспір та Україна” (1966) і “Данте в українській літературі” (1971), де аналіз рецепції обох авторів в Україні та послідовних спроб їхнього перекладу здійснювався з урахуванням широкого культурологічного й суспільного тла (прикметно, що обидві праці надруковано російською в Москві, де цензурні умови були значно “лагідніші”). Проте із подібних робіт минулих років в українській гуманітаристиці можна виокремити хіба що велику передмову Михайла Москаленка “Тисячоліття: переклад у державі українського слова”⁵ та курс лекцій автора цих рядків, прочитаний ним під час літнього семестру, організованого “Перекладацькою Майстернею” в Яремче (липень 2001 року)⁶.

Таке дослідження тим більше на часі, що “націєтворча” доба українського перекладу добігла кінця в силу докорінної зміни суспільно-політичного тла, на якому розвивається сьгоднішнє українське перекладацтво. Це, власне, добре відчув Михайло Москаленко, завершуючи вже згадану передмову словами:

“Переклад України-Русі, як ми бачили, протягом своєї тисячолітньої історії відігравав неоднакову роль. До середини XIII ст. він був передусім великим будівничим мистецтвом; згодом, упродовж наступних 750 років, існував як мистецтво “на руїнах”, мистецтво “вавилонського полону”. Хотілося б вірити, що нині у нашого перекладу з’явився, нарешті, шанс посісти набагато скромніше місце – стати тим, чим він є у “звичайних” літературах Заходу і Сходу, з їхньою не понівеченою державно-політичною та культурною історією”.

Із цими словами перегукуються рефлексії професора Марини Новикової: “Закінчується (на наших обширах і в наш час – чи тимчасово?) доба світобудовного перекладу, починається – перекладу “технологічного”. (...) Через десяток років ніхто й не зрозуміє, навіщо, рятувати культуру і національний дух, ішли – в переклад”.

А відтак, доба “світобудовного” (чи “націєтворчого”) перекладу тим більше варта дослідження. І то негайного – ще поки живі люди, які були безпосередніми його творцями.

ПРИМІТКИ

¹ За іронією долі Микола Костомаров – Ієремія Галка замолоду теж “гршив” перекладами, зокрема і з “затаврованого” ним на старості літ Байрона:

Хоч населен ворогами
Край для мене досі свій,
Все до тебе думоньками
Рвусь, Сіоне мій святий!

(Цей переспів “Єврейської співанки” англійського поета датовано 1841 роком).

² Під цим кутом зору цікаво переглянути перекладознавчі статті Максима Рильського, зібрані в 16-му томі його академічного видання (М. Рильський, Твори, Том шістнадцятий. Фольклористика, теорія перекладу, мовознавство. – К.: Наукова думка, 1987. – С.239 – 306). Так, 1953 року поет нарікає на те, що “...досі не маємо справдіхорошого видання Шекспіра, гомерівських поем і “Божественної комедії” Данте в доладних і повних сучасних перекладах”. І цей культуртрегерський “проект” було здійснено протягом ближчих двох десятиліть – за безпосередньою участю М. Рильського (як “співперекладача” Данте, перекладача Шекспіра, редактора перекладів Гомера).

Знаменно й те, що у статті 1941 року, присвяченій ювілеєві Агатангела Кримського, Рильський наголошував: “й Самійленко своїм перекладом “Божественної комедії”, своїми переспівами з Беранже, і Старицький своїми “Сербськими думами”, своїм перекладом “Гамлета”, і Франко своїм “Бідним Генріхом” та “Мойсеєм”, і Леся Українка своїми трагедіями, своїм “Камінним господарем”, уперто, з надзвичайною силою розсували рямці, розширяли обрії української літератури” (Рильський М., т.12, С.52). Цитована вище стаття “Вчений поет” писалася для офіціозу “Комуніст”, але в короткий період відносно передвоєнної відлиги після жакхів 1937–38 років. І тому нещодавній неокласик Рильський з помітною насолодою говорив про загальносвітові виміри українського письменства (це особливо помітно на тлі обов’язкових тоді ритуальних відсилань до “великої російської літератури”), поставивши десять перших, перекладених білим віршем пісень “Пекла” в один ряд із “Мойсеєм” та “Камінним господарем”...

Про цю функцію українського перекладу писав і Микола Зеров у вступній частині власних коментарів до “перекладного” розділу “Камени” (1924): “праця над латинськими класиками та французькими нарасцями може нам у великій статі пригоді, звернувши нашу увагу в бік артистично-обробленої, багатої на вирази, логічно спаяної, здібної передати всі відтінки думок, мови”.

⁴ Оксані Забужко належить глибока і цікава стаття “Мова і влада”, присвячена, зокрема, тому, як впливали на українську мову переклади класиків марксизму-ленінізму. Ця стаття друкувалася в “Дніпрі” (ч.11 за 1990 рік), а потім увійшла до збірки есе “Хроніки від Фортінбраса” (Київ: “Факт”, 1999). Згідно зі спостереженням авторки, всуціль калькована, неокочирна “дубль-новомова” українських видань “класиків” мала цілком прагматичну мету: довести читачеві “усю недоцільність, неекономність послугоування цією абсолютно несамостійною, геть в усьому тотожною російській і через те просто зайвою мовою” (С.І 22).

⁵ Див.: Москаленко М. Тисячоліття: переклад у державі слова // У кн.: Тисячоліття. Поетичний переклад України-Русі. Київ: Дніпро, 1995. – С. 5–38.

⁶ Стріха Максим. Історія й сьогодення українського поетичного перекладу (XII – XX ст.): Курс лекцій; Практичні проблеми поетичного перекладу: Семінари // У кн.: Записки Перекладацької Майстерні, Том 2. Львів: Простір–М, 2002. – 200 с.

⁷ Із листа Марини Повикової до автора цих рядків від 8 липня 1995 року. Докладніше див.: М. Стріха. Тисячоліття в державі українського слова // Весвіт. – 1996. – №1. – С.133–135.